

حدیث بطی بررسی و نقد بیتی از حدیقه سنایی

دکتر احمد رضایی^۱

چکیده

در شروح متون، بسیاری از اوقات با توضیحاتی مواجه می‌شویم که پیوند چندانی با متن ندارد و به نظر می‌رسد چنین گسستی نتیجه بی‌توجهی به ساختار کلام است؛ به عبارت دیگر، این گسست ممکن است از تمرکز بر یکی از عناصر متن مانند واژگان، اصطلاحات، صور بلاغی یا اشارات و وانهادن سایر مؤلفه‌ها ناشی شده باشد که نتیجه آن غفلت از ساختار متن به عنوان یک کلی منسجم است؛ از جمله آثاری که شاید به دلیل اهمیت و تأثیر آن بر متون مختلف، همواره مورد نظر شارحان بوده، حدیقه سنایی است. لکن در شروح مختلف حدیقه نیز ابیاتی دیده می‌شود که یا شرح آنها بدون توجه به ساختار کلی متن است یا تقریر و تکرار شرح و دریافت دیگران بدون تأمل در جوانب آن. پژوهش حاضر به بررسی شرح یکی از ابیات حدیقه پرداخته که در آن شارحان بدون توجه به صدر و ذیل متن یا به تعبیری بدون عنایت به بافت کلام، به تبعیت از شرح و گفته دیگری، گرانیگاه بیت را اشارت به داستانی دانسته‌اند و بر همین اساس مطالبی را عرضه کرده‌اند که چندان پذیرفتنی نمی‌نماید؛ در حالی که به نظر می‌رسد اشارت بیت به نام شخصی خاص است که از جمله راویان حدیث به شمار می‌رود. کلیدواژه‌ها: نقد، شرح، حدیقه سنایی، حدیث بطی.

مقدمه

شروع متون به منظور تبیین و روشن کردن جوانب گوناگون متن مورد نظر برای خوانندگان است؛ به سخنی دیگر از نظر شارح، متن دارای پیچیدگی‌هایی است که ممکن است خواننده، حتی خواننده متخصص، نتواند آن را برطرف کند؛ از این رو شارح کوشش می‌کند چنین غوامضی را مرتفع کند و خواننده را از جریان کلام مطلع نماید. می‌توان گفت پیچیدگی‌هایی که شارح در پی تبیین آنهاست، ناشی از دو مؤلفه است:

الف) **دستگاه‌های مختلف متن:** این بخش تمام عناصر متنی یعنی دستگاه‌های زبانی، به‌ویژه واژگان (از جمله معانی لغات و اصطلاحات خاص)، دستگاه نحوی و دستگاه بلاغی را در بر می‌گیرد. شارح متن با توجه به پیچیدگی‌ای که ممکن است از یکی از موارد مذکور نشأت گرفته باشد، به توضیح و تبیین متن می‌پردازد.

ب) **فرامتن‌ها:** گاهی غموض متن حاصل ساختارهای متنی (به‌گونه‌ای که اشاره شد) نیست بلکه از عناصر یا مؤلفه‌های خارج از متن است که در اینجا با عنوان فرامتن از آن یاد می‌شود؛ پر واضح است پیوند میان متن و فرامتن بر مبنای نشانه و دلالتی خاص است، یعنی در خود متن نشانه‌ای از پیوند آن با فرامتن دیده می‌شود و شارح نمی‌تواند از نزد خویش فرامتنی را در متن جای دهد، حاصل اینکه دریافت معنای متن در گرو دانستن فرامتن مورد نظر است. اشارات یا زمینه‌های تاریخی را می‌توان از این دست به شمار آورد.

مؤلفه‌های یاد شده نمی‌توانند مستقل و جدا باشند، بلکه باید آنها را در تعامل با یکدیگر در نظر آورد؛ این موضوع همان توجه به «شکل اثر ادبی» است که فرمالیست‌ها نیز بر آن بسیار تأکید می‌کردند، بر اساس آن هر نکته ادبی، از واژه تا سخن، باید در پیوندی که با سایر نکته‌ها دارد، بررسی شود (احمدی ۱۳۷۲: ۵۰). در این صورت متن کل-ساختارمندی را تشکیل می‌دهد که دستگاه‌های گوناگون آن در پیوند با یکدیگرند و هر عنصر باید در ارتباط با عناصر دیگر، چه متنی و چه فرامتنی، بررسی شود.

با توجه به آنچه آمد، به نظر می‌رسد در بسیاری از شروع متون فارسی دو ویژگی به چشم می‌خورد: الف) بی‌توجهی به ساختار یا جزوی نگری: یعنی بدون توجه به ساختار کلی متن تنها یکی از اجزای آن را بررسی یا شرح می‌نمایند. ب) نقل بدون تفحص دریافت دیگران: علاوه بر جزونگری مسأله دیگر در شرح متون، نقل-گفته‌های دیگران بدون جستجو در کرانه‌های آن است. نقل و تکرار نظر دیگران در این شروع سه ویژگی دارد: الف) تکرار صرف و بدون تحلیل و نقد ب) بررسی نکردن درستی یا نادرستی مطلب که ممکن است از اعتماد شارح ناشی شده باشد ج) بی‌توجهی به ارتباط یا عدم ارتباط مطالب منقول با متن مورد نظر. این عوامل موجب گسست شرح با متن می‌شود. حدیقه سنایی از جمله متونی است که به دلیل تأثیر بر اندیشه نویسندگان و شاعران پس از خود و در نتیجه بر متون دیگر، می‌توان آن را از آثار اصیل (Canon) در زبان فارسی به شمار آورد؛ همین امر موجب پژوهش‌های بسیاری در جوانب این متن و به خصوص در حوزه شرح آن شده است، لکن علی‌رغم کوشش شارحان، می‌توان گفت شروع حدیقه از آسیب‌هایی که اشاره شد بر کنار نمانده است. در این پژوهش به بررسی یکی از ابیات حدیقه یعنی:

تو در این راه معرفت غلطی سال و مه مانده در حدیث بطی

(سنایی، ۱۳۷۴: ۶۹)

در شروع مختلف خواهیم پرداخت و نشان می‌دهیم این شرح‌ها گرفتار جزوی نگری و تکرار مطالب دیگران شده‌اند و چگونگی پیوند توضیحات خویش را با سایر اجزای متن تبیین نکرده‌اند و همین امر موجب دگرگونی عمیقی در معنای متن شده است.

پیشینه پژوهش

بیت مورد بحث اگرچه از ابیات درخور توجه و نسبتاً آغازین حدیقه سنایی است، بسیاری از آثاری که به شرح حدیقه یا توضیح مشکلات آن پرداخته‌اند یا گزیده‌ای از این اثر عرضه نموده‌اند، از شرح و تبیین این بیت خودداری کرده، توضیحی درباره آن ارائه نکرده‌اند؛ از آن جمله می‌توان به *تعلیقات حدیقه‌الحقیقه* مرحوم مدرس رضوی (بی تا)، *آب آتش فروز* (۱۳۹۲) از دکتر رضا اشرف زاده، *گزیده حدیقه‌الحقیقه* (۱۳۹۱) از دکتر علی اصغر حلبی، *گزینش و گزارش از حدیقه سنایی* (۱۳۸۸) از سید محمد راستگو و *در باغ روشنایی گزیده حدیقه‌الحقیقه* (۱۳۸۲) از دکتر احمد مهدوی دامغانی اشاره کرد. در پنج متن دیگر شارحان به توضیح متن پرداخته‌اند که بررسی و نقد شرح آنان موضوع پژوهش حاضر است.

بررسی بیت سنایی در شروع پنجگانه

در اینجا نخست توضیحات شارحان به ترتیب تاریخی درباره بیت مورد نظر ارائه می‌شود، آنگاه به بررسی و نقد آنها می‌پردازیم:

۱- لطایف الحدایق عبداللطیف

می‌توان از شرح عبداللطیف به عنوان نخستین شرح کامل حدیقه یاد کرد، این شرح بر سایر شروع حدیقه، به خصوص شروع کامل این متن، سایه افکنده است. عباسی در توضیح این بیت سنایی چنین آورده: «می‌فرمایند تو در راه حق معرفت را غلط کرده‌ای و سال و ماه در قیل و قال این راه درنگ و دیر مانده‌ای در این صورت راه و حدیث را موقوف باید خواند و اگر اضافت خوانده شود غلطی به معنی غلط کننده باید اعتبار نمود و اگر بط را جدا قرار داد یا را یای خطایی گفته شود به آن حدیث مناسبتی دارد که گویند روباه کنار آبی که بطان در آن می‌باشند آمده، بوته گیاهی کنده، در آب می‌اندازد و آن بوته چون به پیش قراول بطان که پاسبان و چوکیدار آن هاست می‌رسد، قراول تصور جانوری کرده به طریق معهود فریاد می‌زند، بطان همه آگاه شده، فریاد برمی‌آورند، دو سه مرتبه که روباه این عمل کرد و قراول فریاد زد، بطان زبان طعن بر او دراز می‌کنند که هیچ قضیه در میان نیست و تو ناله بی‌وجه می‌کنی و ما را بی‌ذوق می‌سازی، تا قراول هم فریب خورده همه غافل می‌شوند و تصور می‌نمایند بوته‌های گیاه است که از کنار آب کنده

شده و می‌آید، آخر روباه بوته در دهن گرفته، خود به آب درآمده بطی را ناگه به چنگ درمی‌آورد، آن وقت ناله و فریاد بطن فایده نمی‌بخشد» (عباسی، ۱۳۸۷: ۵۷). سپس عباسی بر اساس این حکایت بیت مذکور را چنین معنا کرده: «مانند حدیث حیلۀ روباه با بط، سال و ماه در حرف و حکایت، زرق و سالوس و طاماتی و به مکر و حیلۀ میل داری که راه معرفت را به دست آوری و به حیلۀ خلق را صید کنی و در این معنی به غلط افتاده‌ای» (همان، ۵۷).

۲- طریقه بر حدیقه

شرح دیگر طریقه بر حدیقه است؛ علایی در توضیح این بیت گفته است: «در بطی، یای خطاب است. می‌فرماید که قیل و قال که ورای حال است، سال و مه غلط رفته و از معرفت و راه حق خبری نگفته. حدیث، فریاد بط عموماً. گویند که در فرارگاه بطن روبهی درافتد مستور و بوته‌ای از برگ و گیاه برکنند و در برکه اندازد تا قافله‌سالار بطن که قراول و یتاقی ایشان باشد فریاد برآورد و ایشان بر آن فریاد بی‌هنگام روی در هم کشند و روبه یکی را از ایشان برباید تا پندارند که فریاد ایشان بی‌سود نبود. و، ای، بی‌حاصلی.

ای خوشا حالت آن نفس که در پای حریف سر و دستار نداند که کدام اندازد

و این حکایت صید روبه است که بر کنار غدیری که مسکن بظهاست آمده چند دفعه بوته خار در آب اندازد، بطن فریاد برآورد چون ببینند که خار است آسوده گردند و این حیاله چند کزت چنین نماید تا به کلی آنها غافل شوند و صدای آب و بوته را محض وهم خود پندارند و دیگر به صدا و آنچه در آب است متوجه نشوند؛ آنگاه روباه بوته در دهان گرفته خود در آب درآید و این‌ها را صید بکنند» (بهادر، ۱۳۸۹: ۳۶-۳۷).

ملاحظه می‌شود علایی تقریباً همان مطالب عباسی را آورده است، به خصوص داستان بط را که البته عباسی نیز مأخذی برای آن ذکر نکرده است. علایی نیز «حدیث بط یا بطی» را چیزی جز همان داستان روباه و بط ندانسته است و هیچ توضیح یا شرحی درباره پیوند داستانی که نقل کرده، با بیت مذکور نداده است. نکته حائز اهمیت اینکه ایشان حدیث را به معنای «فریاد بط عموماً» دانسته است، به سخنی دیگر از نظر ایشان یکی از معانی حدیث، فریاد بط است. با این اوصاف می‌توان معانی فراوانی برای حدیث در نظر گرفت؛ یعنی هنگامی که با صدای هر موجودی همراه شود، به معنای صدای آن موجود است!

۳- شرح مشکلات حدیقه سنایی

در کتاب شرح مشکلات حدیقه سنایی، شارح در توضیح این بیت نخست حکایت کلپله و دمنه را آورده «گویند بطی در آب روشنایی ستاره می‌دید می‌پنداشت که ماهی است قصد می‌کرد تا بگیرد و هیچ نمی‌یافت؛ چون بارها بیازمود و حاصلی ندید فرو گذاشت. دیگر روز هرگاه که ماهی بدیدی گمان بردی که همان روشنایی است، قصد نیبوستی و ثمرات این تجربت آن بود که همه روز گرسنه بماندی.» سپس حکایت و توضیحات عبداللطیف عباسی را

نقل کرده است؛ آنگاه اظهار داشته: «واضح است که حکایت اول بر این حکایت ترجیح دارد چون حکایت دوم در حقیقت بیان حیلۀ روباه است نه ماجرای گمان بط آن چنان که در کلیله آمده است.» (طغیانی، ۱۳۸۲: ۶۹-۷۰).

۴- شرح دشواری‌هایی از حدیقه‌الحقیقه سنایی

مؤلف شرح دشواری‌هایی از حدیقه‌الحقیقه سنایی در تبیین این بیت آورده است: «حدیث بط: علامه دهخدا در امثال و حکم بعد از آن که شواهدی از عبارت را نقل می‌کند، می‌گوید: «جمله تعبیر مثلی است لیکن معنی آن چنانکه باید بر من روشن نیست» و در لغت‌نامه آورده است: «ظاهراً ممارست به خطا و تجربت غلط است». داستانی که در کلیله آمده و علامه دهخدا نیز آن را نقل کرده با مفهوم فوق مطابقت دارد؛ زیرا دریافت بط نیز در داستان بر مبنای وهم و گمان است. «گویند بطی در آب روشنائی ستاره می‌دید می‌پنداشت که ماهی است قصد می‌کرد تا بگیرد و هیچ نمی‌یافت؛ چون بارها بیازمود و حاصلی ندید فرو گذاشت. دیگر روز هرگاه که ماهی بدیدی گمان بردی که همان روشنائی است، قصد نیبوستی و ثمرات این تجربت آن بود که همه روز گرسنه بماندی.» (کلیله و دمنه، مینوی، ۱۰۲، نیز ر. ک کلیله و دمنه عربی، ۵۶). که بدین ترتیب «در حدیث بط بودن» کنایه از اشتباه کاری و درک درستی از حقیقت نداشتن است.» (دژی، ۱۳۹۲: ۴۴).

آنچه از علامه دهخدا نقل شده همراه با تردید و شک است؛ چنانکه در امثال و حکم گفته‌اند که معنای حدیث بط بر ایشان روشن نیست و در عبارت منقول از لغت‌نامه هم آمده است که معنای حدیث بط ظاهراً ممارست به خطا و تجربت غلط است، در مجموع علامه دهخدا نظر قاطعی در این مورد ابراز نکرده‌اند. ترکیب «در حدیث بط بودن» نیز منطبق نیست؟ اگر بخواهیم ترکیبی را در این بیت به عنوان کنایه مفروض بدانیم، به نظر می‌رسد باید ترکیب «در حدیث بط چیزی ماندن» باشد که تفصیلاً بدان خواهیم پرداخت.

۵- حدیقه‌الحقیقه و شریعه‌الطریقه

در تعلیقات این اثر آمده: «در لغت‌نامه برای توضیح حدیث بط به داستانی از کلیله و دمنه استناد شده است» (سنایی، ۱۳۹۷: ۹۲۰)، سپس همان داستان کلیله و دمنه نقل گردیده است و در ادامه آمده: «مفهوم بیت ظاهراً ناظر به ممارست به خطا در یک تجربه است. سنایی در جایی دیگر گفته است:

هر زمان تازه‌تر بود نمطش خصم خواند همی حدیث بطش
و در جای دیگر:

کاین سخن باز هم از آن نمط است تا چو دیگر سخن صفیر بط است

که ربطی به حدیث بط کلیله ندارد و باید اشاره به چیز دیگری داشته باشد. در حیه‌الحوان الکبری (۱۲۶۸: ۱۷۷۱) ذیل امثال مربوط به بط، مثل «اللبط تهددین بالشط» آمده، به معنای بط در ساحل با خطرات زیادی مواجه

می‌شود. در عجایب‌المخلوقات که در حدود قرن ششم تألیف شده، هم حکایتی آمده که بیانگر ساده‌لوحی این پرنده است: «بط مرغی است ثقیل، عاجز، صیاد آن را به آسانی گیرد... صیادی حکایت کرد و گفت: صد مرغ‌آبی بگرفتم. و کدویی بزرگ در آب افکندم تا بر سر آب می‌رفت و مرغ‌آبی آن را می‌دید و با وی الف می‌گرفت. آنکه کدو را برگرفتم و زیر وی سولاخ کردم و سر را در کدو کردم و جای دو چشم را سولاخ کردم و از آن سولاخ نگه می‌کردم و در آب می‌رفتم و مرغی را می‌گرفتم و بال‌های وی می‌شکستم و بر آب می‌افکندم. پس جمله برداشتم» (سنایی، ۱۳۹۷: ۹۲۰-۹۲۱).

بررسی و نقد بیت

ملاحظه می‌شود آنچه در شروح مذکور محل بحث بوده، نقل داستان بط است؛ البته عبداللطیف به برخی مفردات از جمله «یا» در «غلطی» و «بطی» پرداخته و آن را «یا» ی خطاب دانسته است که منظورش معنای «هستی» یا همان دوم شخص مفرد است که این مطلب را علایی نیز تکرار کرده است؛ لکن درباره موضوع اصلی یعنی «حدیث بطی» که اساس ابهام بیت است، عبداللطیف داستانی را مطرح نموده که صرف نظر از مشخص نبودن مأخذ آن، کوشش کرده بر مبنای آن معنایی برای این بیت ارائه کند.

مطالب عباسی بعدها اساس دیگر شروح قرار گرفته است و اغلب شارحان معنای بیت را به همین داستان گره زده‌اند. از میان پنج شرح مورد بحث، دو شرح (طریقه بر حدیقه و شرح مشکلات حدیقه سنایی) کاملاً همان داستان و توضیحات را نقل کرده‌اند (البته شرح مشکلات حدیقه سنایی علاوه بر آن به داستان کلیده هم اشاره و آن را نقد کرده است)، یک شرح (شرح دشواری‌هایی از حدیقه‌الحقیقه سنایی) با اشاره به تقریرات علامه دهخدا در امثال و حکم و لغت‌نامه، حدیث بط را به داستانی از کلیده‌ودمنه پیوند زده است. در متن پنجم یعنی تصحیح و تحقیق حدیقه‌الحقیقه و شریعه‌الطریقه نیز در تبیین حدیث بط، ضمن نقل داستان کلیده و تکرار سخن منقول از مرحوم دهخدا: «ممارست به خطا در یک تجربه»، معنای بیت را ناظر به مثلی منقول در حیا‌الحووان الکبری و داستانی از عجایب‌المخلوقات دانسته‌اند؛ به سخنی دیگر، به جای مثل امثال و حکم دهخدا و داستان کلیده‌ودمنه، مثل و داستانی دیگر آمده، اما اصل موضوع چندان تفاوت نکرده است.

نقطه اتصال همه این شروح این است که همه آنها حدیث **بط** را دال بر داستانی دانسته‌اند که درباره بط یا به عبارتی جهالت بط بوده است، لیکن برخی به کلیده استناد کرده‌اند و برخی به عجایب‌المخلوقات. پرسش اصلی این است کدام نشانه متنی شارحان را قانع کرده است که این بیت به داستانی اشاره می‌کند و حاصل آن مثلاً «ناظر به ممارست به خطا در یک تجربه» مانند تجربه مرغابی یا بط است؟

کم توجهی به ساختار متن

تو در این راه معرفت غلطی سال و مه مانده در حدیث بطی

(سنایی، ۱۳۷۴: ۶۹)

به نظر می‌رسد روشن شدن معنای بیت مورد نظر در گروه سه مرحله است: در مرحله نخست باید ساختار دستوری بیت، بویژه مصراع دوم را بررسی کنیم. در شرح متون عمدتاً به ساخت دستوری متن توجه نمی‌شود، درحالی‌که تبیین چگونگی نحو متن، گام اول دریافت معنای آن است. بیت مذکور نیز از این قاعده مستثنا نیست و در شروح مورد بحث چیزی در این باره نیامده و اغلب به بیان کلی موضوع بسنده کرده‌اند؛ فقط در شرح دشواری‌هایی از حدیقه سنایی، پس از نقل سخنان علامه دهخدا و بیان داستانی از کلیده، آمده: «در حدیث بط بودن» کنایه از اشتباه کاری و درک درستی از حقیقت نداشتن است. (دری، ۱۳۹۲: ۴۴). اگر به ساخت دستوری متن توجه کنیم، چنین کنایه‌ای از آن بر نمی‌آید، زیرا ساخت نحوی متن بدین صورت است: تو سال و مه در حدیث بط مانده‌ای؛ به سخنی دیگر شارح محترم مانده را از متن حذف کرده و حتماً متن را چنین فرض کرده: تو سال و مه در حدیث بط هستی! که توانسته کنایه «در حدیث بط بودن» را از آن استخراج کند. پیداست که بر اساس نحو متن چنین کنایه‌ای از آن به دست نمی‌آید.

در مرحله دوم باید به مفردات متن و ترکیبات پرداخت؛ چنانکه اشاره شد، مناط بحث در اینجا مصراع دوم است. در این مصراع ماندن از نظر قاموسی و حدیث بط از جهت اشارات! درخور تأمل‌اند. ماندن: از جمله معانی «ماندن» که به نظر می‌رسد با متن حاضر سازگارتر است عبارت است از: درنگ کردن، مشغول شدن؛ با این وصف می‌توان گفت معنای مصراع بدین صورت است: تو سال و مه مشغول حدیث بط هستی. حدیث بط: نکته دوم و گرانگه بحث که شروح مختلف بر آن متمرکز شده‌اند، حدیث بط است که در شروح مذکور اجمالاً بدین صورت آمده است:

گویا نخست عبداللطیف عباسی گفته است که حدیث بط به داستان بط و روباه اشارت دارد و بر این مبنا داستانی را، چنانکه آمد، آورده است؛ اما داستان مذکور در معنایی که عباسی ارائه کرده دخالتی ندارد: «می‌فرمایند تو در راه حق معرفت را غلط کرده‌ای و سال و ماه در قیل و قال این راه درنگ و دیر مانده‌ای (عباسی، ۱۳۸۷: ۵۷). علایی در توضیح این بیت چیزی بر گفته‌های عبداللطیف نیفزوده است (بهادر، ۱۳۸۹: ۳۶-۳۷). در شرح مشکلات حدیقه سنایی (طغیانی، ۱۳۸۲: ۶۹-۷۰) ضمن اشاره به داستانی از کلیده، همان مطالب عباسی آمده است. در شرح دشواری‌هایی از حدیقه سنایی، تنها همان داستان کلیده جایگزین داستان عباسی شده و همان‌طور که پیشتر اشاره شد، کنایه: «در حدیث بط بودن» به معنای اشتباه کاری و درک درستی از حقیقت نداشتن» (دری، ۱۳۹۲: ۴۴) را از بیت به دست داده که با ساختار نحوی متن متناسب نیست. در تحقیق و تصحیح حدیقه هم با اشاره به داستان کلیده و اینکه

«مفهوم بیت ظاهراً ناظر به ممارست به خطا در یک تجربه است» (سنایی، ۱۳۹۷: ۹۲۰)، داستان مذکور را با این بیت بی‌مناسبت دانسته و مثل و داستان دیگری آمده است! منتها باز چگونگی پیوند آن با بیت سنایی مشخص نشده است.

مرحله یا گام سوم، تبیین معنای بیت با توجه به جایگاه آن در ساختار متن و پیوند آن با دیگر ابیات است. سنایی بیت مورد بحث را در فصلی با عنوان «اندر صفا و اخلاص» آورده است. حاصل ابیات مختلف این فصل مبتنی بر این موضوع است که: باید آئینه دل از تفاق و نیرنگ زدوده شود و در آن شک و تردید نباشد؛ اگر نوری در آئینه دل نمی‌تابد، عیب از نور نیست، از آئینه دل است... سپس سنایی می‌گوید: تو در راه معرفت در اشتباهی، سال و ماه در حدیث بط (ی) مانده‌ای (سنایی، ۱۳۷۴: ۶۸-۶۹). به عبارتی در اینجا سخن از توجه به دل و حال است و به نظر می‌رسد سنایی در این بیت معتقد است کسانی که مشغول حدیث بط (ی) هستند، نمی‌توانند به معرفت دست یابند، فارغان از معرفت کسانی هستند که به جای پرداختن به دل، به حدیث بط روی آورده‌اند؛ به سخنی دیگر، حدیث بط نقطه مقابل معرفت قلبی است. با توجه به این موضوع، باید حدیث بط (ی) به چیزی فراتر از مرغابی و روباه دلالت کند برای روشن‌تر شدن موضوع باید به دیگر کاربردهای ترکیب حدیث بط (ی) در حدیقه سنایی توجه کرد؛ به قول وینوگرافوف باید زبان هر اثر را به گونه‌ای جداگانه بررسی کرده، سپس زبان آن را با زبان مجموعه آثار مؤلف در نظر گرفت؛ پس از این دو پله پژوهش، باید زبان اثر دیگری را که در دوران اثر مورد بحث نوشته شده‌اند، بررسی کرد (احمدی، ۱۳۷۲: ۵۲).

جستجو در این باره نشان می‌دهد سنایی در دو موضع دیگر حدیقه، از حدیث بط سخن به میان آورده است:

۱- در حکایتی محمود غزنوی بوبکر قهستانی را به روم می‌فرستد و به او می‌گوید که اگر رومیان با تو جدل کردند باید جوابی از سر لطف به آنان بدهی... پس از آنکه پیغام به روم رسید:

چون شنید این سخن عظیم الروم کرد دستور خویش را معلوم
کاین سخن باز هم از آن نمط است نه چو دیگر سخن حدیث بط است

(سنایی، ۱۳۷۴: ۵۶۵)

۲- در فصلی دیگر با عنوان «افتخار نفسه علی اهل عصره» به رجحان سخن خویش بر همگان می‌پردازد، در ایباتی از این فصل، می‌گوید:

کس نگفت این چنین سخن به جهان ور کسی گفت گو بیار و بخوان
هر زمان تازه‌تر بود نمطش خصم خواند همه حدیث بطش

(همان، ۷۱۲)

به نظر نمی‌رسد این ابیات با داستان مرغابی و روباه در پیوند باشند و با این داستان بتوان مشکل آنها را برطرف نمود؛ چنانکه ملاحظه می‌شود در این ابیات، بحث اصلی اصالت سخن است و اینکه مدعیان برای عیبگیری به سنایی، سخنان بی‌مانند و اصیل او را (طبق گفته خودش) مانند حدیث بط می‌دانند. روشن است در این موارد عبارت «ممارست به خطا در یک تجربه» یا معانی‌ای از این دست، نمی‌تواند به روشن شدن موضوع کمک کند.

آنچه در این ابیات و بیت مورد بحث مکرر است، ترکیب حدیث بط است که سنایی در همه‌جا آن را با سخنان بیهوده یا سخن غیر اصیل مرتبط کرده است. در این ترکیب با دو واژه «حدیث» و «بط» روبه‌رو هستیم. با توجه به آنچه در شروع آمده، اغلب شارحان حدیث را در یکی از معانی واژگانی یعنی «سخن و کلام» به کار برده‌اند و جالب اینکه از دیگر معانی آن از جمله معنای اصطلاحی این واژه چشم‌پوشی کرده‌اند؛ به نظر می‌رسد واژه حدیث، بویژه اینکه این واژه با خصم نیز همراه شده، در معنای اصطلاحی به کار رفته است؛ یعنی سخنی که از پیامبر (ص) رسیده است. این واژه به بط اضافه شده، با این وصف حدیث بط می‌تواند به معنای حدیثی باشد که مرتبط با بط است، به عبارتی این حدیث یا درباره‌ی بط است یا مرتبط با شخصی با نام یا کنیه‌ی بط. با این وصف باید میان حدیث و بط (ی) بتوان رابطه‌ای یافت؛ پیوندی که بتوان آن را با بیت سنایی نیز درخور دانست.

در میان محدثان قرن چهارم به یکی از پیشوایان علم حدیث و فقهای حنبلی به نام ابن بطه، ابن بطه و ابن بطی برمی‌خوریم. عبیدالله بن محمد معروف به ابن بطه محدث، فقیه، متکلم در سال ۳۰۴ هجری قمری در عکبرا متولد شد و در ۳۸۷ هجری قمری در همان‌جا درگذشت (کحاله، ۱۴۱۴: ۳۵۴). در جلد سوم دانشنامه بزرگ اسلامی ذیل مقاله «ابن بطه عکبری»، ضمن اشاره به زندگی ابن بطه به چند نکته درباره‌ی او اشاره کرده که به نظر می‌رسد در خور اهمیت باشد: نخستین موضوع اینکه سند روایات ابن بطه از زمان خود او مورد طعن مخالفان بوده و علمای غیر حنبلی پس از ابن بطه، در عین احترام به شخصیت او، وی را در حدیث ضعیف دانسته‌اند. علاوه بر این او را دارای تألیفات فراوان دانسته‌اند به گونه‌ای که تعداد آثار وی را تا یک صد اثر ذکر کرده‌اند (دانشنامه بزرگ اسلامی، ۹۷۷: ج ۳). همچنین در کتاب إبطال التأویلات لأخبار الصفات اثر محمد بن الحسین بن محمد بن خلف ابن الفراء (المتوفی: ۴۵۸ هـ) ۱ هنگامی که از ابن بطه یاد می‌کند به سستی و ضعف روایات او اشاره می‌کند؛ مثلاً درباره صفات خداوند از افراد متعددی نام می‌برد ولی هنگامی که به کتاب الابانه و ابن بطه می‌رسد تأکید می‌کند که این افراد (کسانی را که پیشتر نام برده) اجازه نمی‌دهند که سخن باطل یا ضعیفی نقل شود (الفراء، ۲۰۱۰، ج ۹۱: ۱) به عبارتی الفراء می‌داند سخنی که به ابن بطی منتسب باشد، ضعیف است و دیگران از پذیرش آن ابا دارند. همچنین رضا نعتسان در مقدمه کتاب الشرح و الابانه علی اصول الدیانه ابن بطه، ضمن رد نظر ابن اثیر و ابن جوزی مبنی بر اینکه بطه از اجداد وی بود تأکید می‌کند که بطه به عنوان کنیتی برای وی به کار می‌رفته است (ابن بطه، ۱۴۲۳: ۱۹) علاوه بر این، اشاره می‌کند ابن حجر و ذهبی احادیث این بطه را ضعیف می‌شمرده‌اند (همان، ۱۹). چنین پیشینه‌ای نشان می‌دهد احادیثی که از طریق ابن بطه (ه) روایت شده، احادیثی ضعیف و غیرقابل اعتنا بوده‌اند. اکنون با توجه به نکته‌هایی از این دست،

می‌توان گفت میان حدیث و بط رابطه‌ای معنادار است؛ به دیگر سخن، حدیث در اینجا در معنای اصطلاحی خود به‌کار رفته است و مضاف‌الیه آن یعنی بط یا بطنی فی الواقع اسم خاص است؛ بدین ترتیب با توجه به اینکه احادیثی که ابن‌بطنی روایت می‌کرده، از زمره احادیث سست بوده، می‌توان گفت حدیث بط (ی) یعنی سخنان سست و ضعیف.

ابیات دیگری هم که از حدیقه سنایی نقل شد، مؤید همین معنا هستند. بر این اساس، به نظر می‌رسد معنای بیت مورد بحث بدین‌گونه است:

تو در راه معرفت (خدا که از راه دل است، با توجه به ابیات پیشین این بیت) در اشتباهی و تمام اوقات، مشغول سخنان بیهوده و سست هستی.

بویده اینکه در بیت بعد از سخنان بیهوده و بیهوده‌گویان سخن به میان می‌آید:

گوید آن کس در این مقال فضول که تجلی نداند او ز حلول
(سنایی، ۱۳۷۴: ۶۹)

نتیجه‌گیری

چنانکه اشاره شد در تحلیل متن، باید علاوه بر توجه به ساختار متن و فرامتن‌ها، از جزئی‌نگری و نقل بدون بررسی سخنان دیگران پرهیز کرد. در شروع متون فارسی از جمله حدیقه سنایی، در مواضع متعدد، عواملی از این دست موجب از دست رفتن معنای متن شده است؛ از جمله در بیت:

تو در این راه معرفت غلطی سال و مه مانده در حدیث بطنی

عبداللطیف عباسی حدیث بط را متضمن داستانی دانسته و شارحان پس از وی نیز بدون توجه به ساختار متن، بویده ساختار نحوی آن، سخنان وی را تکرار کرده‌اند؛ در حالی که نمی‌توان میان داستان منقول در شروع و بیت مذکور، پیوندی برقرار کرد. برخی دیگر اشاره داستانی را تغییر داده‌اند و داستانی دیگر را جایگزین آن کرده‌اند، لیکن مشکل متن به حال خود باقی مانده است؛ حال آنکه اگر عبارت مذکور را با توجه به ساختار متن و فرامتن در نظر آوریم، اشارت و معنا دیگرگون می‌شود.

به نظر می‌رسد این عبارت به شیوه یکی از محدثان به نام ابن بطنی یا ابن بطه اشارت دارد که در میان محققان دانش حدیث، احادیث وی به سستی شهره بوده و گویا به منقولات وی وقعی نمی‌نهادند؛ بر این مبنا، حدیث بط، می‌تواند در معنای عام، شامل هر سخن سست و بی‌پایه‌ای شود و همان‌طور که اشاره کردیم، ابیات دیگر سنایی نیز این معنا را تأیید می‌کند.

پی‌نوشت

۱. آقای دکتر فتوحی مرا به این کتاب رهنمون شدند.

کتابنامه

- احمدی، بابک. (۱۳۷۲). ساختار و تأویل متن. تهران: نشر مرکز.
- ابن بطه، عبید الله بن محمد بن محمد بن حمدان العکبری. (۲۰۰۲/۱۴۲۳). الشرح و الابانه علی اصول الدیانه. تحقیق و درسه: رضا نغسان معطی. المدینه المنوره و سوریا: دار العلوم و الحکم.
- اشرف زاده، رضا. (۱۳۹۲). آب آتش فروز. تهران: انتشارات جامی.
- بهادر، علاء الدین احمد. (۱۳۸۹). طریقه بر حدیقه، شرح کامل باب اول حدیقه سنایی. به کوشش دکتر محمدرضا یوسفی. قم: انتشارات دانشگاه قم.
- حلی، علی اصغر. (۱۳۹۱). گزیده حدیقه الحقیقه. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- دزی، زهرا. (۱۳۹۲). شرح دشواری‌هایی از حدیقه الحقیقه سنایی. تهران: انتشارات زوّار.
- راستگو، سید محمد. (۱۳۸۸). گزینش و گزارش از حدیقه سنایی. تهران: انتشارات سمت.
- دانشنامه بزرگ اسلامی. مرکز دائره المعارف اسلامی. مقاله «ابن بطه عکبری». ج ۳. ص ۹۷۷.
- سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم. (۱۳۷۴). حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه. تحقیق و تحشیه مدرس رضوی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم. (۱۳۹۷). حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه. مقدمه، تصحیح، تعلیقات و فهرست‌ها دکتر محمد جعفر یاحقی و دکتر سید مهدی زرقانی. تهران: انتشارات سخن.
- طغیانی، اسحاق. (۱۳۸۲). شرح مشکلات حدیقه سنایی. اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.
- عباسی، عبداللطیف. (۱۳۸۷). لطایف الحدایق. مقدمه، تصحیح و تعلیق دکتر محمدرضا یوسفی و دکتر محسن محمدی. قم: انتشارات آیین احمد.
- الفراء الحنبلی، محمد بن الحسین. (۲۰۱۰). إبطال التاویلات لأخبار الصفات. تحقیق و درسه محمد بن حمد الحمود النجدی. الكويت: دارایلاف الدولیه للنشر والتوزیع.
- کحاله، عمر رضا. (۱۴۱۴). معجم المؤلفین تراجم مصنفی الکتب العربیه. بیروت: مؤسسه الرساله.
- مدرس رضوی، محمد تقی. (بی تا). تعلیقات حدیقه الحقیقه. تهران: انتشارات علمی.
- مهدوی دامغانی، احمد. (۱۳۸۲). درباغ روشنایی: گزیده حدیقه الحقیقه. تهران: انتشارات سخن.
- نصرالله منشی، ابوالمعالی. (۱۳۷۳). کلیله و دمنه. تصحیح و توضیح مجتبی مینوی طهرانی. تهران: انتشارات امیر کبیر.